

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

О. Г. ПЛАТОНОВА

Соціально-економічна ситуація, що склалася на сучасному етапі розвитку України, кризові явища у сфері економіки і фінансів зумовлюють необхідність посилення соціального захисту дітей-інвалідів та дітей з обмеженими функціональними можливостями, визначення пріоритетних напрямів у цій важливій роботі.

Діти з обмеженими функціональними можливостями по-іншому сприймають оточуючий світ, ніж їхні здорові однолітки. Протягом усього періоду розвитку дитини притаманне відчуття неповноцінності. Через фізичну незрілість дитини, її невпевненість у собі і несамостійність у неї розвивається відчуття недосконалості, яке проявляється у всьому її житті. Це відчуття викликає постійну тривогу дитини, прагнення до діяльності, до фізичного та психічного вдосконалення.

Проблема дітей з обмеженими можливостями вивчається досить широким колом науковців. А. Капська досліджувала питання соціальної та психологічної допомоги дітям з обмеженими можливостями, а також роботу з сім'ями, які виховують дітей-інвалідів. Т. Успенська у своїх роботах розкриває головні проблеми, з якими стикається дитина з функціональними обмеженнями, а також причини інвалідності і методи їхньої реабілітації.

Вивченням дітей із порушенням зору займався Л. Виготський, ним розглядалися питання особливостей розвитку дітей із вадами зору. І. Соколянський, В. Вертугіна досліджували особливості навчання, виховання дітей дошкільного віку з вадами зору. Г. Мустафаєв приділяє значну увагу вихованню незрячих дітей у сімейному оточенні. С. Пукутнева досліджує питання корекції психічного розвитку сліпих та розробку відповідних корекційних та виховних методик для дітей із вадами зору. Відомі своїми розробками деяких специфічних правил для дітей із вадами зору тифлопедагоги Н. Зайцева, М. Гарєєва, А. Бутенко, Л. Ремезова.

Мета статті здійснити аналіз розвитку дітей із порушеннями зору та охарактеризувати особливості корекційної роботи зі слабозорими дітьми, розвиток їхніх компенсаторних можливостей.

Згідно з поглядами А. Адлера, фізичний дефект тіла формує комплекс неповноцінності, який блокує повноцінне формування особистості [4, с. 6]. Це твердження стосується безпосередньо дітей із порушенням зору.

Можна говорити про те, що дитина, розвиток якої ускладнений дефектом, не просто менше розвинена, ніж її нормальні однолітки, а інакше розвинута: „Дефективна дитина являє собою якісно інший, своєрідний тип розвитку” [3, с. 62]. Ще Л. Виготський підкреслював, що будь-який дефект відіграє подвійну роль. З одного боку, дефект – це мінус, недолік, з іншого – плюс, тому, що він створює стимули до розвитку і саме в цьому криються величезні сили компенсації: „...дефект не є лише недолік, слабкість, але і плюс, джерело сили і здібностей, в ньому є позитивний смисл!” [3, с. 62].

Перш ніж розглянути шляхи подолання дезадаптації дітей з вадами зору, потрібно вивчити сам феномен втрати зору.

Науковці виділяють сліпих дітей та дітей зі зниженим зором.

Сліпі діти не можуть безпосередньо сприймати візуальні та просторові ознаки об'єктів та явищ оточуючої дійсності, що негативно відбивається на формуванні їхньої моторно-рухової сфери, дуже ускладнює орієнтування в просторі, серйозно збіднює чуттєвий досвід, перешкоджає розвитку образного мислення. Відмічається також і певне відставання в розумінні слів із конкретним значенням.

Розвиток пізнавальної діяльності незрячих дітей відбувається за законами формування психіки здорових дітей, але недоліки зору змінюють її динаміку і вносять деякі своєрідності.

У дошкільному віці спостерігається розвиток всіх видів сенсорно-перцептивної діяльності, але проходить воно нерівномірно. Вже в молодшому шкільному віці в дітей є чітка і відносно точна диференціація звуків, з відповідною їхньою словесною характеристикою. Формування слуху, як засобу дистанційного контролю, за своїми діями і діями інших має компенсаційне значення.

У середньому дошкільному віці дитина тільки констатує дію, у старшому вже намічається словесно-логічне осмислення особистого досвіду, що говорить про становлення аналізуючого слухового сприймання.

У дошкільному віці розпізнавання навіть добре відомих предметів недосконале. Незрячі діти молодшого дошкільного віку правильно впізнають запропоновані предмети в 28% випадках, старшого віку – у 75%. У слабозорих дітей, незважаючи на неповноцінний зір, основним засобом сприйняття світу, як і у здорових дітей, є зір.

Зорове сприйняття – це психічний процес відображений у свідомості людини предметів і явищ навколишнього світу за безпосереднього їхнього впливу на орган зору.

У дітей зі зниженим зором зорове сприйняття має всі відомі властивості: предметність, вибірковість, осмислення, узагальнення, константність. Прояв і розвиток зазначених властивостей залежить від рівня психічного розвитку дитини в цілому. У цієї категорії дітей обмежена вибірковість зорового сприйняття, що обумовлене відносно вузьким колом інтересів, меншим у порівнянні з нормою емоційним впливом зовнішнього світу, страждають повнота і точність відображаючого, що призводить до труднощів в осмисленні і

узагальненні. Але ці ускладнення не можуть змінити сутність процесу виникнення зорових образів, і хоча вони не можуть бути рівними (за ступенем повноти, цілісності, широти кола відображаючих предметів і явищ) образам зорового сприйняття здорових дітей, все ж у цілому вони адекватно, правильно відображують об'єкти в сукупності і відносно їхніх властивостей і якостей. На швидкість зорового сприйняття предметів і їхніх зображення в слабозорих, так само як і на здорових дітей, впливають такі фактори: розмір, складність об'єкту, рівень освітлення, рівень втоми дитини.

Таким чином, зорове сприйняття об'єктів і їхніх зображень, сприйняття сюжетних картин у слабозорих дітей відбувається у відповідності із загальними закономірностями, тобто так само як і в здорових дітей [6, с. 245].

На розвиткові вищих форм пізнавальної діяльності (логічного мислення і мови, довільного запам'ятовування, цілеспрямованої уваги та ін.) сліпота відбивається опосередковано, викликаючи якісну своєрідність, залежно від особливостей зорового сприймання. Спостерігається дисгармонія у взаємодії чуттєвих та інтелектуальних функцій [3, с. 20].

У слабозорих дітей спостерігаються труднощі у сприйманні оточуючих предметів, малюнків, текстів тощо. Унаслідок нечіткого сприймання окремих елементів і неправильності уявлень нерідко формуються помилкові версії відносно зображеного на малюнку. Розгляд слабозорими малюнку по частинах призводить до ускладнень в осмисленні його змісту. Має місце порушення сприймання просторових відношень.

Повільність, фрагментарність, нечіткість, викривлення сприймання відмічається в слабозорих під час читання і письма. Спостерігається викривлення елементів букв, їх неправильні розширення відносно один одного в словах, рядках, заміни букв, пропуски зображуваних елементів.

Наявність кольорового зору відіграє велику роль у впізнаванні предметів і зображень, дозволяє краще розрізнити деталі об'єктів і сприймати велику кількість інформативних ознак. У значній кількості слабозорих дітей порушене сприймання кольору. Втрачена функція зору компенсується в сліпих дітей за допомогою активної діяльності збереження аналізаторів – слухового, рухового, шкіряного та ін.

Слухові сприймання відіграють компенсаторну роль у діяльності дитини з порушеним зором. Так, сліпа дитина вчиться використовувати звукові ознаки об'єктів оточуючої дійсності. Орієнтування сліпої дитини на звуки стає більш чітким у сприйманні різноманітних звуків, які пов'язані з предметами та їхніми діями.

Сприймання руху – це відображення зміни положення, яке об'єкти займають у просторі. Основну роль у сприйманні руху відіграють зорові та кінестезичні аналізатори. Сліпа дитина отримує дані про переміщення об'єктів у просторі двома різноманітними шляхами:

- а) безпосередньо сприймаючи акт переміщення;
- б) на основі висновків про рух об'єктів [3, с. 242].

За допомогою звуків діти можуть зробити висновок щодо предметних і просторових якостей навколишнього світу [5, с. 285].

Розвиток уваги в даній категорії дітей дещо уповільнений у часі. Інтенсивність, міцність, об'єм уваги з віком зростає. До кінця дошкільного віку відмічаються зародки в управлінні увагою [6, с. 239].

Важливим у розвитку дітей із вадами зору є вміння застосовувати власні уявлення.

Уявлення – це наочні образи предметів і явищ, що виникли на основі минулого досвіду шляхом їх відтворення в пам'яті, або нові образи, створені в результаті навчання.

Уявлення про форму, розміри, колір предметів, тварин, рослин у дітей із вадами зору часто неточні, неправильні, недостатньо повноцінні.

Неточність і неповноцінність відображення предметів та об'єктів навколишньої дійсності приводить до зниження рівня узагальнення уявлень, виокремлення в образі несуттєвих ознак.

Важливе значення для дитини з вадами зору має орієнтація в просторі, для цього їй потрібні, перш за все, топографічні уявлення, тобто уявлення про місцевість [6, с. 267].

Таким чином, завдяки компенсаторним властивостям організму дитини можна допомогти їй всебічному розвитку.

Компенсаторні пристосування лежать в основі здійснення корекції відхилень, які виникають у розвитку дитини внаслідок порушення зору. Корекція передбачає комплексний вплив на різні сторони розвитку аномальної дитини, оскільки наявність зорового дефекту не означає ізольованого випадіння однієї функції, а створює цілісну картину атипичного розвитку, що охоплює різні сфери особистості.

Корекційні зусилля спрямовуються на усунення недоліків та розвиток пізнавальної діяльності, емоційно-вольової сфери, фізичних, моторно-рухових якостей, мови та особистості дитини в цілому.

Найважливішим у корекційній роботі є забезпечення усвідомленого, активного, зацікавленого та самостійного (що не виключає, звичайно, необхідної педагогічної допомоги) виконання дітьми різноманітних ігрових, навчальних та трудових завдань в умовах спеціальної організації їхньої предметно-практичної, мисленнєвої та мовленнєвої діяльності з урахуванням типологічних особливостей розвитку різних категорій аномальних дітей, у тому числі сліпих та слабозорих, їхніх вікових особливостей, індивідуальної специфіки розвитку кожної дитини.

Таким чином, корекція спрямована на вторинні ознаки, на створення таких умов, в яких вони можуть бути виправленими або таких, в яких вони б не виникали (тобто їхню профілактику), на формування позитивних якостей особистості, які компенсують так чи інакше мірою недостатність, викликану сенсорним порушенням.

Корекції в процесі розвитку сліпої чи слабозорої дитини підлягають:

- пізнавальна сфера (відчуття та сприймання, пам'ять, мислення, мова, уявлення, уява, специфіка розвитку яких опосередкована якістю зорового сприймання);
- якості особистості, а саме стійка сукупність її властивостей та рис;
- фізичний розвиток [3, с. 98].

В аналізі педагогічної практики спеціальних шкіл для дітей із вадами зору, проведеному І. Моргулісом, зазначалося, що в навчально-виховному процесі широко застосовуються наочно-практичні методи навчання. Вибір же об'єктів часто доцільний. Крім того, автор підкреслює, що вчителі звужують функції наочності, оскільки вона використовується ними лише як засіб формування в сліпих дітей уявлень, водночас випадатиме функція розвитку розумової діяльності сліпих дітей. Автор пропонує орієнтуватися на принцип інтелектуалізації, який реалізується шляхом широкого використання слова з метою систематизації та узагальнення сенсорного досвіду, регуляції дій.

В учнів, згідно з теорією В. Давидова та А. Леонтьєва, формуються загальні, особливі, одиничні розумові дії, які складаються з таких операцій: аналіз, рефлексія, синтез. Дані операції відпрацьовувались у певній послідовності: предметно-дійовому плані, наочно-образному і словесно-знаковому.

Оволодіння розумовими діями в учнів проходило шляхом вироблення логічного інструментарію мислення: порівняння, абстракції, конкретизації, які у своєму розвитку проходили 3 етапи. На 1-му етапі дитину ставили в такі умови, коли у своїй діяльності, навіть не усвідомлюючи, вона змушена проводити порівняння (абстракцію, конкретизацію). На 2-му етапі у школяра виробився алгоритм порівняння (абстракції, конкретизації). На 3-му – проходило оволодіння алгоритмом [1, с. 136].

Сліпа дитина має всі можливості для високого рівня психофізичного розвитку і повноцінного пізнання навколишньої діяльності. Але навіть незначні залишки зору важливі для орієнтації та пізнавальної діяльності дитини з глибокими порушеннями зору. Таким чином, зір залишається в них провідним аналізатором. Але їхнє зорове сприйняття збережене лише частково, тому огляд навколишнього світу в них звужений, уповільнений, неточний, і, як наслідок, – їхнє зорове сприйняття і враження обмежені [5, с. 17].

Мозок дитини вже в ранньому віці цілком готовий до засвоєння знань про світ, і подальший розвиток його залежить від того, як будуть використані наявні резерви.

Украй важливо це для слабозорих дітей, оскільки сприймання ними навколишньої дійсності має специфічні особливості. Через значне зниження гостроти зору такі діти сприймають об'єкти уповільнено і фрагментарно, а тому виникають труднощі у формуванні цілісного образу. Ось чому постає потреба виробити в дитини такі психологічні якості, які допоможуть не лише заповнити прогалини в її розвиткові, а й підготувати до засвоєння шкільної програми. Тифлопедагог дитячого садка на індивідуальних і групових заняттях коригує вторинні відхилення, навчає ефективних прийомів зорового сприймання, спираючись на систему діяльності аналізаторів, активно долучає дітей до аналітико-синтетичної діяльності.

Вивчення пізнавальних процесів у слабозорих дітей показує: порушення зору негативно впливає на сприймання, що зменшує повноту, точність і швидкість відображення навколишньої дійсності. Дефекти зору зумовлюють також те, що дитина правильно сприймає лише деякі другорядні ознаки об'єктів, а тому образи, що формуються, спотворюються і часто не відповідають реальним. Уявлення в таких дітей кількісно незначні, фрагментарні, схематичні, низького рівня узагальненості.

Досліджуючи проблему розвитку спостережливості в слабозорих дошкільнят, їм можна запропонувати розповіді про деякі об'єкти рослинного світу, які вони мали знати за програмою. Виявилось, що в розповідях переважали функціональні ознаки („Помідор – його їдять”, „Горох люблять усі”), лише дехто намагався зазначити, де росте згадана рослина, і жоден не сказав про колір, форму, величину. Тож у знаннях слабозорих дітей про рослинний світ відображений їхній спонтанний досвід. Свої описи вони будують на основі власного досвіду, у ході нагромадження якого колір, форма, величина предметів не є тими ознаками, які діти з нормальним зором сприймають як основні.

За умови спеціально організованого систематичного навчання можна помітно збагатити уявлення дітей з вадами зору про рослинний світ, виробити в них уміння всебічно аналізувати об'єкт, що сприймається на основі використання деяких сенсорних еталонів, а це, у свою чергу, сприятиме розвиткові спостережливості.

Основи спостережливості, як відомо, закладаються саме в дошкільному віці під час диференційованого сприймання кольору, форми і величини предметів. Установлено, що діти 3-6 років досить точно розрізняють кольори та їхні відтінки за насиченістю і яскравістю. Проте ці самі діти зовсім не зважають на кольори у сприйманні сюжетної ситуації, наприклад, піл час розглядання картин. Отже, дошкільники успішно оперують кольором на рівні елементарних розрізень, а вже у складнішій пізнавальній діяльності ця здатність не реалізується. Причина такого явища полягає в тому, що уявлення про колір, форму і величину в слабозорих дітей ще не досить усвідомлені та не оформлені певним словом.

Для дитини з недостатнім запасом уявлень про можливі ознаки і властивості предметів визначення їх – складна справа. Обстежуючи предмет, вона немовби перекладає його ознаки на знайому мову. У розвинутих формах перцептивних дій такою мовою є система вироблених людством сенсорних еталонів. Істотну роль у формуванні еталонних уявлень відіграє засвоєння слів-назв різноманітних властивостей, але слабозорі діти відчувають водночас значні труднощі. У дошкільному віці малі все порівнюють, практично „приміряючи” відоме до невідомого.

Процес розвитку сприймання кольору, форми і величини має кілька етапів. На першому – формується конкретне уявлення про ці ознаки; на другому етапі сенсорні еталони усвідомлюються, вербалізуються, відокремлюються від певного об'єкта; на третьому – малі вчаться застосовувати набуті знання і вміння у своїй діяльності, у розмовній мові. Наприклад, закріплюючи уявлення про круглу форму після безпосереднього обстеження м'яча та гри з дітьми, можна вивчити примовку „Веселий м'яч”:

Я дзвінкий веселий м'яч,

Круглої я форми.

Побіжу від тебе вскач –

До жени-но, спробуй!

Білий колір дошкільнята засвоюють, уточнюючи характерні ознаки снігу. Надворі йшов сніг, діти гралися в сніжки, ліпили бабу. Тут же можна вивчити й вірш І. Сурикова:

Білий сніг, пухнастий

Угорі кружляє І на землю тихо

Падає, лягає.

А коли діти повертаються в групу, кожна одержує білий картонний кружечок і, прикладаючи його до того, що було навколо, віднаходить предмети білого кольору. Наступного дня діти повинні шукати такі кружечки серед різноколірних.

Уявлення про зелений колір дають, розгляд з дітьми ялинки й розучування вірша про неї. У такий самий спосіб ознайомлюють із рештою кольорів (синім, червоним, жовтим, коричневим), передбачених програмою.

Квадратну і трикутну форми предметів малі добре опановують і можуть намалювати тільки тоді, коли не лише на зір і на дотик обстежують форму різних предметів та іграшок [7, с. 17].

Крім труднощів розвитку, діти з вадами зору ще стикаються із соціальною стороною цієї проблеми. Видатний психолог Л.С. Виготський стверджував, що сліпота не є зовсім нещастям, вона ним стає як факт соціальний.

Таким чином, проведення систематичної компенсаторної роботи дає змогу навчити всіх слабозорих дітей способами пізнання об'єктів навколишнього світу; допомагає їм переносити набуті знання, вміння і навички в інші життєві ситуації; розвиває пам'ять, мислення, мову, уважність, спостережливість; значно підвищує рівень оволодіння зоровим сприйманням, що дає змогу у подальшій навчальній діяльності об'єктивно відображати навколишній світ [2, с. 20].

Дитина з глибоким порушенням зору починає відчувати велику кількість обмежень з того моменту, коли вперше виходить один на один із соціальним середовищем. У зв'язку з порушенням активності людини, як наслідком сліпоти, у неї виникає дуже багато проблем, подолати які можна лише за наявності спеціальних медичних, педагогічних, психологічних, економічних умов. Але на сьогодні далеко не всі аспекти проблем дітей із вадами зору достатньо розглянуті та вивчені. Ця проблема потребує подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел:

1. Покутнєва С. О. Корекція психічного розвитку сліпих учнів молодших класів. *Нові технології навчання. Науково-методичний збірник*. 1996. № 18. С. 134–138.
2. Покутнєва С. О. Пізнання – через спостережливість (уточнення уявлень слабозорих дітей про навколишній світ). *Дошкільнє виховання*. 1983. № 3. С. 20.
3. Синьова Є. П. Тифлопсихологія. Київ: ВОУФЦ. БФ „Візаві”, 2002. 296 с.
4. Соціологічно-психологічна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами. Київ: Держсоцслужба, 2005. 108 с.
5. Специальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Аксёнова Л.И., Архипова Б. А. / под ред. Назаровой Н.М. 2-е изд. Москва : Издательский центр „Академия”, 2001. 400 с.
6. Специальная психология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Лубовский В. И., Розанова Т.В., Солнцева В. И. / под ред. Лубовского В.И. 2-е изд., Москва : Издательский центр „Академия”, 2005. 464 с.
7. Шахрай В. М. Технологии социальной работы. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.